

Reichswehr en Weimar republiek*

Jürgen C. Hess

1 Inleiding

De rol van de Reichswehr is één van de centrale thema's in het geschiedonderzoek omtrent de Republiek van Weimar (1). De vraagstelling richt zich daarbij vooral op de ondergang van de democratische Republiek: wat waren de oorzaken ervan dat de Reichswehr als "Fremdkörper" binnen de Republiek is blijven bestaan en op welke manier droeg zij bij aan de ondergraving van dat politieke systeem? In de uitwerking van zijn model kent ook Finer de geschiedenis van de Reichswehr hoge illustratieve waarde toe, wat blijkt uit zijn talrijke verwijzingen ernaar. Deze twee opmerkingen rechtvaardigen beide de opname van dit thema in een reeks van "case-studies", die tot doel hebben Finer's model nader te toetsen op zijn bruikbaarheid voor historici. In dit verband moet vooral de vraag gesteld worden, of en in hoeverre zijn model een geschikte ingang biedt voor een analyse van de Reichswehr. Zijn Finer's theoretische elementen toereikend voor een adequate interpretatie van de verhouding tussen de Reichswehr enerzijds en de Republiek anderzijds? Voordat deze vragen beantwoord kunnen worden is het echter noodzakelijk eerst een aantal aspecten van de geschiedenis van de Reichswehr nader te belichten.

2.1 Het karakter van de Reichswehr

Het Verdrag van Versailles bepaalde dat de Reichswehr - tegen alle duitse tradities in - een beroepsleger zou zijn met een maximale grootte van 100.000 man. Bovendien werd zij met betrekking tot functie, opbouw en bewapening op velerlei wijze beknot. Identificatie van dit leger met de haar

opgelegde structuur vond dan ook op geen enkele manier plaats. Maar - en dit is niet minder belangrijk - ook de politieke orde van de Republiek en de Europese status quo van na de vredesverdragen werden niet erkend. In dit verband moet er op worden gewezen dat het leger ook ouder dan de Republiek zelf was. Het Ebert-Groener-pact van november 1918, dat enerzijds bedoeld was om de uit de revolutie voortgekomen sociaaldemocratische regering te beschermen en de orde en rust te garanderen, en anderzijds zorg moest dragen voor een ordelijke repatriëring van het verslagen leger, had nog een bijkomstig effect: de keizerlijke legerleiding kon aanblijven ondanks de revolutie van de herfst van 1918. Tegenover een politieke leiding die op haar aangewezen en bovendien onstabiel was, gedroeg de Reichswehr zich van het begin af aan als een zelfstandige partner, ook nadat door een voltooid repatriëring en de daarop volgende demobilisatie de eigenlijke voorwaarden daarvoor ontbraken. De sociaaldemocraten, en na de in januari 1919 gehouden verkiezingen voor de Nationale Vergadering de Weimar Coalitie, bestaande uit SPD, Zentrum en de linksliberalen, bleken niet in staat een republikeins leger op te zetten. Bedreigd door de toenemende radicalisering in de tweede fase van de revolutie namen zij hun toevlucht tot het in dienst nemen van zogenaamde Freikorps en tot de vorming van de zogenaamde Voorlopige Reichswehr in maart 1919 (pas in 1921 werd de positie van de Reichswehr definitief bij de wet geregeld). Dit betekende een overlevingsmogelijkheid voor het keizerlijke officierskorps. Deze continuïteit binnen het militaire apparaat is van centrale betekenis voor de Republiek en moet vanzelfsprekend gezien worden in het kader van het voortbestaan van de maatschappelijke structuren uit het keizerlijke Duitsland: ook het ambtenarenapparaat en de rechterlijke macht bleven in takt, het adellijke grootgrondbezit werd in haar privileges evenmin aangetast als het ondernemerschap. Deze eliten waren de pijlers van het keizerrijk geweest. Hun steun aan de Weimar Republiek is van het begin af echter hoogst twijfelachtig geweest.

2.2 Sociale samenstelling

Eenzijdige sociale samenstelling was van het begin af een kenmerk geweest van het keizerlijk officierskorps. Met de komst van het 100.000-man leger nam onder de Republiek deze sociale isolatie nog verder toe: toen vanaf 1923 de belangstelling om tot de Reichswehr toe te treden groot werd was het bijzonder eenvoudig om door toepassing van strikte selectiemechanismen (uitsluitend onder controle van het leger zelf) alleen de in het traditionele beeld passende gegadigden op te nemen. Van de officierskandidaten was 20 tot 30% van adellijke afkomst, terwijl de adel slechts 0,14% uitmaakte van de Duitse bevolking. Ten tijde van de Republiek kwam 95% van de officierskandidaten uit dezelfde sociale groeperingen, die ook in het keizerrijk de officieren hadden geleverd. Dit hield in dat 44 tot 49% uit de officiersfamilies zelf gerecruteerd werd. Voor de manschappen, grotendeels afkomstig van het platteland, gold ook dat zij, wat betreft hun sociale samenstelling geen afspiegeling vormden van de bevolking van een moderne geïndustrialiseerde maatschappij. Hun politieke betrouwbaarheid ten aanzien van de Reichswehr was over het algemeen zo groot dat de legerleiding hen ook niet beschouwde als een factor van betekenis, waar het de inzetbaarheid van het leger betrof.

2.3 Politieke oriëntatie van het officierskorps

Deze sociale achtergrond komt overeen met de verregaand eenzijdige politieke oriëntatie van de officieren. Voor hen gold het glansrijke, door privileges gekenmerkte verleden als uitgangspunt; daarbij kwam de verheerlijking van hun eigen rol in de Eerste Wereldoorlog en de zorgvuldige koestering van de mythe als zou het Duitse leger niet werkelijk verslagen zijn (dolkstootlegende). Telt men daar nog bij dat men het verdrag van Versailles als diepe vernedering beschouwde, en dat hierdoor de verachting voor de toch al ongewilde Republiek die dit verdrag immers accepteerde, nog verder toenam, dan is duidelijk dat noch uit de koestering van de eigen traditie, noch uit de beschouwingen over het heden een positieve oriëntatie van het officiers-

korps op de Republiek kon voortkomen. Zonder begrip voor de spelregels van de parlementaire democratie in een moderne geïndustrialiseerde maatschappij waren de Reichswehrofficieren ondubbeltzinnig in hun afwijzing, vooral ook van de dragers van de democratische staat: de politieke partijen. Hun wantrouwen richtte zich in de eerste plaats tegen de linkse partijen, bij wie een vijandige houding ten opzichte van de militairen verondersteld werd. De burgerlijke vrijheidsidealen konden hen niet bezielen, daarvoor waren de officieren te diep geworteld in de autoritaire en miliaristische tradities van het keizerrijk. De traditionele opvatting van de Reichswehr als staat in de staat is weliswaar achterhaald, want intussen is uit onderzoek gebleken hoe veel politieke functies van de Republiek door het leger vervuld werden, in de "Sonderideologie" (2) van de legerleiding vindt zij echter nog een zekere grond.

De integratie in de Republiek was gebaseerd op de abstracte staatsideologie van Seeckt: de Reichswehr stelde zich in dienst van de "Staat", die op één lijn werd gesteld met het mythische, eeuwigdurende "Rijk"; de Republiek was daarin slechts een tijdelijke verschijningsvorm van dat Rijk. In deze vorm was integratie alleen maar schijn. Doel was òf het herstel van het keizerrijk òf een autoritaire herordening van de Republiek. De basis voor de samenwerking met de politieke leiding was derhalve zeer breekbaar. Meer dan een tijdelijk bondgenootschap zat er dan ook niet in. Om dit samenwerkingsverband toch nog een enigszins stabiel karakter te geven, werd algemeen de constructie van het "boven de partijen staan" van de Reichswehr gehanteerd. De democratische partijen, waarbinnen steeds opnieuw stemmen opgingen tot "republikanisering" van de Reichswehr bleken niet in staat dit te verwezenlijken, omdat hen daartoe zowel de concepten als de macht ontbraken. Daarbij kwam dat zij zich niet in staat achtten een conflict met het leger succesvol te doorstaan. Het leger werd immers noodzakelijk geacht voor het handhaven van de orde en de bescherming van de oostgrenzen. Zo stelden zij zich met een zogenaamde neutrale en partijonafhankelijke Reichswehr tevreden. Hierbij zagen de democratische partijen

over het hoofd, hoezeer deze schijnbare onpartijdigheid de dekmantel voor een antidemocratische instelling bij de Reichswehr ging vormen. Haar werkelijke karakter blijkt ook uit het feit dat zij bij haar illegale herbewapenings- en grensbewakingsactiviteiten bijna uitsluitend samenwerking zocht met rechtse paramilitaire en politieke organisaties.

2.4 Groeperingen binnen het officierskorps

Ondanks haar partijdigheid was de Reichswehr geen homogeen blok. Van het begin af aan kan een ultrarechtse groep van een meer pragmatisch ingestelde groep onderscheiden worden. De ultrarechtse groep compromitteerde zich met de Kapp-putsch dermate dat zij in de daarom volgende jaren de zogenaamde Attentisten hun leidinggevende positie niet kon betwisten. Deze waren, aanvankelijk onder Seeckt's leiding, slechts schoorvoetend bereid tot een beperkte samenwerking met de burgerlijke autoriteiten. Na Seeckt's gedwongen ontslag (1926), in de stabiliseringsfase van de Republiek nam de samenwerking toe, waardoor zelfs sprake leek te zijn van een linkse koerswijziging van de Reichswehr (3). Maar ook de militaire top uit die periode (Heye als opvolger van Seeckt, Groener als minister van de Reichswehr vanaf 1928, in toenemende mate ook Schleicher) beschouwde het instandhouden van een door keizerlijke officieren geleide Reichswehr als vanzelfsprekend. Zij streefde ernaar de bereikte zelfstandigheid ten opzichte van de Republiek verder uit te bouwen en voor eigen doelstellingen, zoals bijvoorbeeld toekomstige expansie, te gebruiken. De militair-technocratische krachten die op hoog bestuurlijk niveau in deze tijd het verloop van de bewapeningsplanning vaststelden (4), vertoonden ook "moderne" ideeën zonder daarbij voorstander van de Republiek te worden. Naast en onder hen trof men de (troepen)officieren aan, die zich in sterkere mate op de tradities van het verleden oriënteerden: beide groepen waren echter wel eensgezind waar het de voltooiing van de opbouw van de Reichswehr betrof. In de economische wereldcrisis ging de basis voor bestuurlijke samenwerking met de Republiek verloren. Het nationaal-socialisme deed

zich voor als alternatief dat in toenemende mate op steun binnen de Reichswehr kon rekenen. Door deze oriëntatie, vooral van de jongere officieren, was een eensgezinde reactie op het nationaal-socialisme onmogelijk geworden. Dit gebrek aan eenheid ondermijnde echter in 1932 ook de mogelijkheid voor de Reichswehr het lot van de Republiek in eigen hand te nemen.

3.1 Structurele Problemen van het politieke systeem van de Weimar Republiek

Finer benadrukt terecht de samenhang tussen interventiebedoelingen en interventiemogelijkheden. Het is een algemeen geaccepteerd gegeven dat het de zwakte van de Weimar Republiek was die de Reichswehr de mogelijkheden tot ingrijpen bood, welke haar in een beter funktionerend staatsbestel onthouden hadden moeten worden. Er waren velerlei oorzaken voor het haperende funktioneren: het ontbreken van de democratische tradities en van een consensus over de grondwet legden direkt vanaf haar ontstaan een zware hypotheek op de Republiek. Daarbij kwamen dan nog de gebrekkige voorbereiding op het funktioneren in een parlementair stelsel en bepaalde problemen in de constitutionele structuur (zoals het dualisme van parlementair en presidentieel systeem, bovendien nog aangevuld met plebiscitaire elementen, de rekbaarheid van de bevoegdheden van de president in geval van de noodtoestand, de afwezigheid van een grondwettelijke erkenning van de partijen, en het kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging dat de partijpolitieke versplintering in de hand werkte). Deze factoren zouden het funktioneren van de Republiek van Weimar zelfs onder gunstiger omstandigheden sterk nadelig beïnvloed hebben. Bovendien moet op ontoereikende bestuurlijke hervormingen gewezen worden (bijvoorbeeld het handhaven van de oude deelstaten structuur, de falende democratisering van de bureaucratie). Nog meer problemen kwamen voort uit de zware politieke druk van de Geallieerden ("Versailles" en de gevolgen daarvan, zoals het London's Ultimatum en de Ruhrbezetting, met als gevolg het tot ver in het linkse kamp doorwerkende "revisionismesyndroom" (5), namelijk het

verlangen naar een algehele revisie van het Verdrag van Versailles), de economische situatie (na-oorlogse problemen, herstelbetalingskwestie, inflatie, economische wereldcrisis), en de interne spanningen. Deze factoren leidden tot een hoge mate van politieke instabiliteit.

De klassentegenstellingen, basis van de maatschappelijke verdeeldheid, werden door de ideologische conflicten gedeeltelijk versluierd, maar gedeeltelijk ook aangescherpt: dit wordt duidelijk in de scheuring van de arbeidersbeweging en de daarmee gepaard gaande strijd tussen sociaaldemocraten en communisten, in een van klassenindeling onafhankelijke tegenstelling tussen republikeinen en monarchisten, evenals in het door rechts gemonopoliseerde nationalisme dat ingezet werd in de strijd tegen de Republiek. De sociale en ideologische spanningen maakten de partijen minder tot compromissen bereid en in staat. Na 1920 kwam dan ook maar twee keer de zogenaamde "Grosse Koalition" tot stand, een regering steunend op het brede spectrum van SPD aan de linkerkant tot en met de rechts-liberale DVP aan de rechterkant (slechts enkele maanden in het crisisjaar 1923 en tussen 1928 en 1930). In de periode 1920-1928 regeerden vooral burgerlijke minderheidskabinetten, die meestal geen lang leven waren beschoren.

Volgens Finer (p. 83) vormden ook in de Weimar Republiek de hoge organisatiegraad van het maatschappelijk leven en de diep gewortelde tradities van een wettig bestuur van burgerlijke autoriteiten de belemmerende factoren tegen (gewelddadig) militair ingrijpen. Deze hoge organisatiegraad kan hier niet in detail uitgewerkt worden. Volstaan moet worden met een verwijzing naar het grote aantal publieke activiteiten van organisaties van de werkgevers en de handel, verder van ambachtslieden en boeren, van vakbonden en vrouwenverenigingen, en van de paramilitaire organisaties variërend van Freikorps, Stahlhelm en SA uiterst rechts, via de merendeels sociaal-democratische Reichsbanner, tot de uiterst linkse communistische Rottfront-kämpferbund. Dan waren er nog de activiteiten van de verenigingen van oorlogsveteranen en de Vereinigten Vaterländischen Verbände, waarin een

groot aantal, veelal antidemocratische, rechts georiënteerde organisaties waren samengebracht. Tot slot in deze reeks moeten nog de activiteiten van de politieke partijen genoemd worden, evenals die van de kerken en zelfs die van de - toen zeker niet a-politieke - sportverenigingen (6).

Iedere gemeenschappelijke basis ontbrak tussen voor- en tegenstanders van de (democratische) Republiek en als zodanig waren al die organisaties een uiting van de grote maatschappelijke verdeeldheid, waarmee zij een latente destabiliseringsfactor geworden waren. Anderzijds kon het politieke systeem, zoals de door de algemene staking mislukte Kapp-putsch aantoont, onder bepaalde omstandigheden een gewelddadige machtsovername voorkomen, juist dóór die hoge maatschappelijke organisatiegraad en burgerlijke tradities. Desondanks, het gevaar voor afbraak van de wettige orde lag continu op de loer.

De oude elites van het keizerrijk die zoals hierboven al bleek niet werden verdrongen van hun maatschappelijke posities zagen in de zwakte van de Republiek een aanmoediging voor hun streven naar politieke restauratie. Het aantal van diegenen echter, die zich met de Republiek konden identificeren, nam vrijwel continu af (al in 1920 haalden de republikeinse partijen nog maar 47,6% van de stemmen, terwijl dat in januari 1919 nog 76,1% was). Ook het feit dat de regeringen zich op weinig, en dan nog nauwelijks gewaardeerde successen konden beroemen droeg hiertoe bij.

In de stabilisatiefase van de Republiek leek zich met de verkiezing van Hindenburg tot president een mogelijkheid voor te doen voor samenwerking tussen republikeinen en oude monarchisten, maar tijdens de economische crisis bleek hoe twijfelachtig deze steun van rechts voor de Republiek was. Het in 1930 ingevoerde presidentieel systeem kon de nationaal-socialistische opmars niet stuiten. De steun voor de Republiek raakte in een welhaast dramatisch ontbindingsproces. De beslissende invloed lag nu bij een combinatie van krachten uit bureaucratie, Reichswehr en grootgrondbezit, die de politieke koers zo zeer naar rechts drukten dat

men zonder de NSDAP niets meer kon doen (in september 1930 18,3% van de stemmen; in juli 1932 37,4%). Hiermee boden zij Hitler de gelegenheid tot de "legale revolutie".

Zelfs de vernietiging van de Weimar Republiek door de nationaal-socialisten voltrok zich binnen de - weliswaar geschonden - grenzen van de legaliteit. Sinds 1920 was de Republiek "een republiek zonder republikeinen", dat wil zeggen de meerderheid van de partijen wenste zich nauwelijks of niet aan de grondwet te binden. Een anti-democratische samenwerking kon hier niet uit ontstaan, omdat daarvoor de verschillen tussen de tegenstanders, ter linker- en ter rechterzijde te groot waren. Derhalve kon de grondwet slechts van *binnen-uit* uit de weg geruimd worden. Nadrukkelijk moet erop gewezen worden dat de afschaffing van de grondwet zich niet in de eerste crisisfase voltrok, maar pas in de economische wereldcrisis door het dan aan de dag tredende gebrek aan doortastendheid en weerstandskracht van de pro-republikeinse krachten. Dit betekende de definitieve afbraak van de legitimiteitsbasis van de Republiek die zich toch nooit werkelijk heeft kunnen waarmaken en continu uitgehold werd (zoals bijvoorbeeld blijkt uit het feit dat de eed op de grondwet van de Republiek die uitgesproken moest worden bij toetreding tot de Reichswehr gerechtvaardigd werd met een formulering als "zum Wohle des Vaterlandes auch unter der republikanischen Staatsform").

3.2 De afhankelijkheid van de Republiek

Vanwege haar interne zwakte was de Weimar Republiek aangewezen op militaire bescherming, met name in de crisisjaren van de beginfase (1918 tot 1923) en opnieuw, hoewel minder waarneembaar, in de continue politieke crises vanaf 1930. Voorzover de bedreiging van de Republiek van links kwam stelde de Reichswehr zich zonder schroom ter beschikking, omdat zij hierin een gevaar voor de Staat als zodanig zag. Voor gevaar van rechts daarentegen was de bruikbaarheid van de Reichswehr als laatste verdedigingsmiddel beperkt. Dat gold zowel voor de eerste jaren van de Republiek als voor haar laatste

fase: niet bereid tot ingrijpen in de Kapp-putsch, tot een vastberaden oplossing van de Beierse Reichswehr-crisis van 1923 niet in staat, met een aantal jonge officieren bij de Hitlerputsch betrokken en tenslotte in 1932 in staat nog bereid voor een afrekening met het nationaal-socialisme. Deze beperkte inzetbaarheid betekende nog een extra verzwakkende factor voor de Republiek.

4.1 Gewelddadige interventiepogingen

Het gaat ons hier nu niet zozeer om de beschermingsfunctie van de Reichswehr ten behoeve van de wet-tige regering als zodanig, maar meer om het feit dat uit de gebrekkige vervulling van deze taak zich al een zelfstandige rol van de militairen laat afleiden. Nog veel duidelijker echter blijkt die rol uit de volgende activiteiten van de Reichswehr.

Allereerst moet dan gewezen worden op de geweld-dadige interventiepogingen. Opvallend is dat alle pogingen tot een militaire coup mislukten. De Kapp-putsch, aanvankelijk schijnbaar succesvol, werd door de algemene staking ongedaan gemaakt, nadat een - overigens niet onaanzienlijk - deel van de strijdkrachten zich achter de putchisten had geschaard. De Buchrucker-putsch van 1923, een kleine opstand van illegale groepen behorend tot de zogenaamde "Zwarte Reichswehr" kon snel onderdrukt worden en had alleen lokale betekenis. De Hitler-putsch leek aanvankelijk over te slaan op de gehele Beierse Reichswehr maar dat bleek toch niet meer te zijn dan een nachtelijk schijnsucces in de Bürgerbräu. Ondanks de zwakte van de Republiek zou een algemene militaire opstand geen kans van slagen hebben gehad, tenzij de Reichswehrleiding die zelf zou hebben ondernomen. Die ging echter zelfs in het crisisjaar 1923 niet eens tot een open interventie over.

Daarvoor zijn de volgende oorzaken aan te geven: ten eerste was steeds slechts een deel van het officierskorps bereid zich op een dergelijke manier buiten de grenzen van de legaliteit te begeven. Hierbij speelde de eigen anti-putsch traditie een rol, evenals de door Finer vermelde morele barrière.

Niet minder belangrijk was de nuchtere inschatting van de aanwezige mogelijkheden. Hier moet vooral de persoonlijkheid van Seeckt genoemd worden, die geen avonturier was, maar een enigszins aarzelende, politieke realist. Daarnaast wilde hij het onder zijn leiding staande leger niet in een burgeroorlog op het spel zetten. Vervolgens funktioneerde zelfs in het crisisjaar 1923 het politieke systeem van de Republiek nog: de partijen waren in staat een regering te vormen waardoor Seeckt het door hem begeerde rijkskanselierschap aan zich voorbij zag gaan. De sociaal-democraat Ebert liet zich als president niet onder druk zetten en ook Stresemann, de rijkskanselier, wist tegenover de Reichswehr het primaat van de politiek in ieder geval gedeeltelijk nog overeind te houden. Seeckt werd bovendien in het systeem geïntegreerd, doordat men hem in het kader van de noodtoestand tijdelijk het gezag overdroeg. Belangrijk hierbij is dat hij deze post niet wist uit te bouwen in een duurzame sleutelpositie voor de Reichswehr, maar dat hij deze positie zonder meer opgaf toen de situatie zich in 1924 weer normaliseerde.

4.2 Autonomie van de Reichswehr

Interventies van de kant van de Reichswehr vonden vooral plaats *onder* het niveau van de militaire coup. Op het eerste gezicht niet zo voor de hand liggend, maar toch van centrale betekenis moet hier dan eerst worden ingegaan op de achtergronden van de verregaande autonomie van de Reichswehr. De uitschakeling van de parlementaire politieke controle en zelfs van het kabinet ondergroef het primaat van de politiek en bezorgde de Reichswehr haar positie die vroeger met het begrip "staat in de staat" werd omschreven. Wezenlijk daarbij was het succesvolle "bewerken" van de Reichswehr-ministers. Nadat Noske al niet tot een werkelijk zelfstandige politiek ten opzichte van het officierskorps in staat was geweest, identificeerde de uit linksliberale kring afkomstige Otto Gessler (minister van de Reichswehr van 1920 tot 1928) zich dermate met de belangen van de Reichswehr dat hij niet als politiek controleur van de militairen beschouwd kan worden. Eerder was hij hun vertegen-

woordiger in parlement en regering ("Kugelfang" zoals hij het zelf uitdrukte). Bovendien was hij in geen enkel opzicht tegen Seeckt opgewassen. Op het falen van de politieke partijen werd al gewezen: iedere actieve controle op de Reichswehr, steunend op een meerderheid in het parlement was door hun houding onmogelijk geworden.

Het presidentschap van Hindenburg, de monarchistische veldmaarschalk zonder een werkelijke binding met de Republiek, schiep een nieuwe band tussen president en Reichswehr (en ondermijnde daarmee tegelijkertijd de positie van Seeckt). De relatie tussen de Reichswehr en de democratische Republiek, inclusief de politieke partijen, daarentegen werd hierdoor geenszins verbeterd. De president, tevens opperbevelhebber, beschermde de Reichswehr en garandeerde zodoende nog meer haar zelfstandigheid. Ten slotte mag niet ongenoemd blijven dat de illegale activiteiten om de geallieerde ontwapeningsbesluiten te omzeilen deze zelfstandigheid nog eens extra vergrootten: de sfeer van politieke samenzwering tegen het buitenland verdraagt zich immers niet met die van een openbare parlementaire controle.

4.3 Penetratie in het politieke systeem

De Reichswehr ondernam zo vaak en op zoveel verschillende manieren pogingen om de politieke besluitvorming te beïnvloeden, dat hier slechts een paar typerede voorbeelden genoemd kunnen worden: a) het streven naar het beschikbaar stellen van voldoende financiële middelen voor de herbewapening (van bijzonder belang zijn hier de bewapeningsprogramma's van 1926, voor de periode 1928-1932, en van 1932, voor de periode 1933-1938 (7)); b) de veelvuldige beïnvloeding van regeringsformaties of tenminste pogingen daartoe; c) pogingen om de buitenlandse politiek op de koers van de eigen revisionistische doelstellingen te brengen, vooral door middel van bijzondere betrekkingen met de Sovjet-Unie (ook het Kremlin immers stuurde aan op een verandering van de naoorlogse ordening in Europa).

De middelen om de politieke besluitvorming te beïnvloeden vond de Reichswehr onder andere in de kontakten met de rechtse politieke partijen, zoals de Rechtsliberalen en de Duitsnationalen (beide partijen steunden in het algemeen kritiekloos de Reichswehr en met alle verachting voor de partijen-staat was de Reichswehr niet zo "onpartijdig" om geen betrekkingen met deze partijen aan te gaan en die voor eigen doelstellingen te gebruiken. Finer's opmerking dat de Reichswehr "wanted to have nothing to do with politicians" (p. 52) gaat dus alleen op voor republikeinse politici ter linkerzijde). Daarnaast waren er de direkte kontakten met het Rode Leger - overigens buiten het ministerie van Buitenlandse Zaken om -, de aanwezigheid van Seeckt bij kabinetsvergaderingen vanaf 1923 en het rechtstreekse contact van de Reichswehr met de president, waarbij de verantwoordelijke minister eenvoudig gepasseerd kon worden. Ten slotte betekende Groener's komst als Reichswehrminister in 1928 dat nu ook deze post bezet werd door een voormalige hoge officier.

Ook chantagepogingen zijn door de Reichswehr ondernomen. De meest bekende voorbeelden zijn de activiteiten van Seeckt tegen het kanselierschap van Stresemann in 1923, het gedwongen ontslag van Groener in 1932 en, belangrijker nog, ook dat van Papen in november 1932. Wanneer men hier dan bovendien de bijzondere rol van president Hindenburg bij betreft dan kan zonder twijfel gesproken worden van een toenemende penetratie in het politieke systeem.

Door al die factoren verkreeg de Reichswehr een positie van waaruit zij, weliswaar voor de buitenwereld niet waarneembaar, telkens weer haar invloed kon aanwenden. Of daarbij van "indirect limited rule" in de betekenis die Finer daaraan geeft gesproken kan worden, zal hieronder nog aan de orde komen.

5.1 De waarde van Finer's model en analyse

Het tot nog toe geschetste beeld van de Reichswehr en haar verhouding tot de Republiek komt in grote

lijnen overeen met dat van Finer. De vraag rest of en op welke manier uitbreiding en differentiatie nodig zijn om zijn beeld te corrigeren. Daarbij moet ook op zijn categorale indelingssysteem kritisch worden ingegaan. Een opmerking vooraf is hier op zijn plaats: de noodzaak tot een dergelijke kritische evaluatie is niet verwonderlijk wanneer men bedenkt dat Finer's analyse van de Reichswehr gebaseerd is op literatuur uit de jaren '50: het onderzoek op dit gebied heeft sinds die tijd vanzelfsprekend niet stilgestaan. Iedere theorie vindt zowel haar kracht als beperking in de hoeveelheid kennis en discussie waarop zij zich kan baseren. Met deze opmerking kan Finer echter niet worden afgedaan. Van belang is de vraag of met de intussen gewijzigde inzichten en voortgeschreden kennis Finer's model als zodanig nog wel houdbaar is, of dat het door enkele correcties haar waarde en zeggingskracht weer verkrijgt. Dat laatste vereist van het model een hoge mate van openheid en flexibiliteit. Beiden zijn bij Finer in hoge mate aanwezig, zoals blijkt uit zijn nawoord van 1975.

5.2 "motivation" en "mood"

De door Finer opgesomde beweegredenen voor militair ingrijpen zijn voor de Reichswehr bijzonder aannemelijk. Zijn oordeel dat de Reichswehr "powerfully, indeed predominately" door corporatieve belangen werd gedreven (p. 41) wordt ook in de moderne literatuur bevestigd (8). Dat hij zijn oordeel in zoverre herziet dat hij enkele pagina's verderop de motieven van de Reichswehr als "very mixed" beschrijft (p. 52) hoeft op zichzelf niet tegenstrijdig te zijn, maar werkt wel vertroebelend, omdat hij daar de corporatieve belangen in het geheel niet meer noemt. Dat wekt de indruk dat Finer toch niet geheel zeker is van de primaire betekenis van het corporatieve element. Het valt niet te ontkennen dat de belangen van de Reichswehr, zoals consolidatie en versteviging van haar positie, verweven waren met andere factoren: met het autoritaire, antidemocratische nationalisme en de eenzijdige sociale samenstelling waardoor de ideologische band met de oude elites van het

keizerrijk veiliggesteld was. Ook moeten in dit verband de persoonlijke belangen van Seeckt en Schleicher genoemd worden, die hun eigen invloed trachtten te vergroten. Seeckt's persoonlijkheid en de bestaande machtsverhoudingen zorgden ervoor dat hij, om de macht in handen te krijgen, niet koos voor een staatsgreep, waarvan bovendien de consequenties voor de Reichswehr niet te overzien waren. Hij richtte zich ook na 1923/24 veeleer op het politieke vlak, namelijk door zich als kandidaat van rechts voor de presidentsverkiezingen van 1926 op te laten stellen. De plotselinge dood van Ebert en de opstelling van de rechtse partijen achter Hindenburg doorkruisten deze plannen. Zo is van de vijf door Finer genoemde motieven alleen dat van de "regional interest" niet van toepassing op de ontwikkeling van de Reichswehr als geheel. Wel kan dit motief genoemd worden in verband met de afwijkende ontwikkeling in Beieren, waar het een rol speelde bij de aan de Hitler-putsch voorafgaande insubordinatie van de Beierse Reichswehr-leiding.

Terecht stelt Finer dat de Reichswehr niet alleen de motieven had, maar dat ook de "mood" aanwezig was om in het politieke leven te interveniëren. Het nog uit het keizerrijk stammende gevoel een bijzondere stand te zijn werd in de Republiek nog verder versterkt door het beroeps karakter van de Reichswehr en de strenge selectie bij toetreding. Voorts voelde men zich ondanks het vastgestelde maximum van 100.000 man de enige werkelijke machtsfactor van de Republiek. Ook was er het frustratiegevoel na de nederlaag, de sterke onvrede met "Versailles" en de daarmee samenhangende "Erfüllungs-politik". Al deze gevoelens maakten het onmogelijk om zich met de na 1918 ontstane binnen- en buitenlandse status quo tevreden te stellen.

Onduidelijk blijft bij Finer echter, hoe motieven als "national interest", "corporate interest" en "personal interest" de Reichswehr leiding onder bepaalde omstandigheden aanleiding gaven om *juist met* de Republiek samen te werken. Te veel gaat hij ervan uit dat de Reichswehr de vernietiging van de Republiek onder alle omstandigheden als haar primaire doel zag (p. 52). Hij ziet daarbij over het

hoogd dat ook *binnen* de grenzen van het politieke systeem mogelijkheden gezocht werden om de ontwikkeling daarvan bepalend te beïnvloeden (9). Vanaf 1926, in de stabiliseringsfase van de Republiek was het juist deze mogelijkheid die voor de Reichswehr het meest gunstig leek om haar invloed veilig te stellen.

5.3 "indirect limited rule" en "dual rule"

Uit het voorafgaande blijkt dat bij Finer de intentionele en emotionele factoren van het handelen van de Reichswehr te eenzijdig geïnterpreteerd worden. Dit doet de vraag rijzen of het door hem gegeven beeld in essentie wel juist is. Onhoudbaar op basis van de huidige inzichten is de demonisering van de Reichswehr, zoals Finer die analoog aan de angelsaksische literatuur uit de jaren '50 naar voren brengt. Hoe juist het ook is haar destructieve rol voor de Weimar Republiek te benadrukken, niet minder noodzakelijk is het om hierbij van geval tot geval te analyseren hoe groot de speelruimte van de Reichswehr in feite was. Het is weinig zinvol om te stellen dat de Reichswehr tijdens de periode van 1918-1934 "the final word" zou hebben gehad (p. 84), evenmin als zou zij in deze jaren "the arbiter of German politics" (p. 84) geweest zijn met daarbij als enige beperking dat ze door de "tradition of civilianism and legality" haar macht slechts van achter de coulissen had kunnen uitoefenen. Finer's betoog is op dit punt ook niet helemaal consistent, want een paar pagina's verder stelt hij: "After the Kapp-putsch failed, the true reign of the Reichswehr began (...), but from behind the scenes" (p. 88). Hiermee legt hij het begin van de "true reign" in 1920, terwijl hij dat daarvoor, zoals bleek op 1918 stelde. Belangrijker is echter dat noch gedurende de periode 1918-1934 noch tussen 1920 en 1934 de Reichswehr continu een zo beslissende plaats in het politieke systeem van de Weimar Republiek heeft kunnen innemen. Tijdens de opbouw-fase van de jonge Republiek was zij enerzijds in de burgeroorlog verwickeld, anderzijds was zij vooral in zichzelf gericht en druk bezig haar eigen voortbestaan en autonomie veilig te stellen. In 1923 speelde de Reichswehr een doorslaggevende rol,

maar zoals boven bleek was zij niet bereid de zaak in eigen hand te nemen. Met de verbeterende economische situatie en de relatief stabiel geworden Republiek ging in de periode na 1924 de mogelijkheid om dit alsnog te doen verloren.

Pas na 1930 kon de Reichswehr opnieuw haar positie gaan verstevigen, zij het dat het haar zelfs toen niet lukte haar doelen op het gebied van de herbewapening zonder meer te realiseren. Nog steeds hadden burgerlijke politici het heft in handen en zij wisten aanzienlijk te snijden in het tweede bewapeningsprogram, het zogenaamde "Milliardenprogramm", waardoor niet eens voldoende middelen beschikbaar werden gesteld om de volgens de militairen meest noodzakelijke maatregelen te nemen (10). Ook nog onder het kabinet Brüning werd dus aanzienlijk verzet geboden tegen de Reichswehr die met haar voorstellen het onderste uit de kan wilde hebben (11).

In de zomer van 1932, op het hoogtepunt van de economische en politieke crisis werd het door het parlement nog altijd gedoogde kabinet Brüning door Hindenburg naar huis gestuurd. Parlementaire steun voor het kabinet Papen was toen niet mogelijk meer, ondanks de eerste onderhandelingen met de nationaal-socialisten. Daardoor kwam de Reichswehr in een centrale positie als enige en laatste machtsfactor binnen het politieke systeem. Deze situatie was echter niet vergelijkbaar met die van 1923: geen enkele politieke sleutelpositie was meer in handen van republikeinen en de partijen hadden in 1930 al de mogelijkheden voor een zelfstandige regeringsvorming prijs gegeven. Voorts was er na de zomer van 1932 door de enorme stemmenwinst van de NSDAP geen pro-republikeinse meerderheid meer aanwezig in de Rijksdag (communisten en nationaal-socialisten vormden samen de meerderheid). Na het falen van Papen zag Schleicher, die tot dan toe aan intrigeren de voorkeur had gegeven, zich gedwongen het kanselierschap zelf over te nemen. Maar zelfs toen had noch hij, noch de Reichswehr het laatste woord. Het was zeker niet de Reichswehr, die zoals Finer het doet voorkomen (p. 159), nu de macht overnam. Niet alleen ontbrak Schleicher de parlementaire steun, maar ook

de Reichswehr zelf was verdeeld. In toenemende mate had deze "bureau-generaal" zich van een groot deel van het officierskorps vervreemd. De jongere officieren keerden zich naar het nationaal-socialisme en ook de hogere officieren streefden een eigen koers na. Blomberg's instemming om tot minister van de Reichswehr benoemd te worden, zonder dat kanselier Schleicher op de hoogte gesteld werd, bereidde eind januari 1933 het schijnbondgenootschap tussen conservatieven en nationaal-socialisten voor, waarmee de NSDAP de mogelijkheid werd geboden tot de overname van de macht. Ook nu greep de Reichswehr niet in. Innerlijk verdeeld was haar rol zelfs eerder passief. Samenstelling en karakter van de Reichswehr maakten verzet tegen de nationaal-socialisten feitelijk onmogelijk: tegen de dynamiek ervan was zij niet opgewassen. Op deze manier heeft de Reichswehr in wisselwerking met andere republiek-verzwakkende factoren in hoge mate bijgedragen tot het einde van Weimar. Het lukte haar echter niet haar eigen invloed te stabiliseren en te continueren. Intern consistenten dan andere instituties en organisaties uit de Republiek, bleek zij alleen in staat haar gelijk-schakeling in het Derde Rijk enige jaren uit te stellen.

Uit het bovenstaande blijkt dat Finer's begrippen "indirect limited rule" en "dual rule" niet zonder meer van toepassing zijn. Het eerste suggereert een grotere en duurzamere invloed dan zij in werkelijkheid had vanaf 1918 of 1920 tot 1932/33. Het tweede begrip dekt evenmin de historische realiteit, zelfs niet die van eind 1932, omdat van een (mee)regeren van de Reichswehr geen sprake is. Hoogstens kan hier gesproken worden van een situatie, waarin zonder succes op "dual rule" aangestuurd werd. De oorzaak van het gebrek aan precisie van het begrip "indirect limited rule" moet gezocht worden in de algemeenheid ervan.

Deze kritiek geldt ook een ander in dit verband belangrijk begrip van Finer: de "developed political culture", waarmee hij het politieke systeem van de Weimar Republiek karakteriseert. Finer hanteert dit begrip in zijn nawoord van 1975 voor die politieke systemen waar sprake is van een hoge

maatschappelijke organisatiegraad, een grote latente onenigheid ("possible high dissensus") en een met beide samenhangende grote crisisgevoeligheid (pp. 242-244). Deze karakteristiek gaat weliswaar globaal op voor de Weimar Republiek, maar Finer's tekortkoming is dat hij noch het sociaal-economische niveau, noch het politieke niveau in de analyse betreft. Hierdoor blijft onduidelijk in hoeverre de burgerlijke autoriteiten nog werkelijk funktioneerden en de situatie in de hand hadden. Ook wordt zo niet duidelijk waarom het politieke systeem tegen de ene crisis meer bestand bleek dan tegen de andere en waarom in het ene geval interventiemogelijkheden en speelruimte van de militairen groter waren dan in het andere. De vertekening van het historische beeld gaat bij Finer dan ook zo ver dat hij nu eens stelt dat de Weimar Republiek in feite gedurende haar hele bestaan in een crisis verkeerde (p. 84), terwijl hij zich dan weer - en dat is wel terecht - op dit punt wil beperken tot de periode 1918-1924 (p. 67). Het is het gebrek aan een goede periodisering en een precieze analyse van de onderscheiden fasen, waardoor het analytisch effect van de op zichzelf gerechtvaardigde poging om de begrippen "disposition" en "opportunity" met elkaar in verband te brengen, vrijwel nihil is. Wat dan rest is alleen de te grote nadruk op de rol van personen, een fout waar Finer zich in hoge mate schuldig aan maakt. Uitgangspunt is voor hem het handelend optreden van militaire leiders, hier toegespitst op Seeckt en Schleicher, terwijl hij zich niet richt op de *mogelijkheden tot* handelen binnen de veranderende politieke, economische en sociale structuren. Natuurlijk is de persoonlijkheid van Seeckt of Schleicher geen onbelangrijke factor, meer wezenlijk echter zijn de structuren waarbinnen zij handelen.

De hier bekritiseerde algemeenheid van de door Finer gehanteerde begrippen ligt vooral in het statische karakter ervan. Finer geeft zelf ook toe: "In my 'levels of political culture' (...) there is no time dimension as such" (p. 240). Historische processen zijn echter processen die zich kenmerken door continue verandering en zo wijzigen zich ook steeds de voorwaarden die de grenzen van het han-

delen bepalen - de handelingsspeelruimte in een opbouwfase zoals bijvoorbeeld in de eerste jaren van de Republiek verschilt van die in een latere fase als niet meer de consolidatie maar een verdere groei het primaire doel wordt. Crisisgevoelige situaties zijn dan ook niet zo toevallig als Finer het doet voorkomen. Dergelijke situaties worden bepaald door de krachtsverhoudingen van het moment en zijn binnen het schema van "developed political culture" steeds aan veranderingen onderhevig. Het is niet zozeer de schematische structuur als zodanig, maar meer de machtsverhoudingen, die zich daarbinnen op een specifiek moment ontwikkelen, die uiteindelijk de manier waarop militair ingrijpen plaatsvindt bepalen. Weliswaar is er een algemeen verband aan te geven tussen politieke structuur en interventiemogelijkheden, het is pas door de specifieke gebeurtenissen *binnen* die structuur dat zich mogelijkheden voor een daadwerkelijke militaire interventie voordoen. Het feit dat Finer dit buiten beschouwing laat vormt het meest belangrijke theoretische manco in zijn analyse over de verhouding tussen Reichswehr en Republiek. "A rather simplistic model", stelt hij zelf (p. 224). Dit oordeel blijft wat mij betreft ook na zijn toevoegingen van 1975, die met betrekking tot de Reichswehr geen nieuwe inzichten leveren, van kracht.

Ten slotte moet er op gewezen worden dat Finer het officierskorps nog te zeer als een eenheid beschouwt. Dit kan hem niet worden aangerekend omdat pas recent onderzoek deze verdere nuancering aan het licht bracht en oog kreeg voor de activiteiten van een meer militair-technisch georiënteerde groep technocraten.

5.4 Slotbeschuwing

Wat blijft na de hierboven geformuleerde kritiek nu over van Finer's model? Heeft het voor historici eigenlijk wel waarde? De beantwoording van deze vragen hangt af van het onderzoeksdoel dat men zich stelt. Wanneer men uitgaat van een specifieke case-study gerichte vraagstelling, zoals hierboven bij de Reichswehr, dan biedt Finer's categorale systeem

wel goede ingangsmogelijkheden. Als zodanig vormt het inderdaad een "tool of convenience" (p. 229). Finer benoemt en systematiseert de nader te onderzoeken categorieën. In hoeverre het "corporate interest" nu werkelijk tot een penetratie in het politieke systeem leidde en uiteindelijk het systeem van binnenuit aantastte (12) is evenwel aan de hand van zijn begrippenapparaat niet te achterhalen. Daarvoor zijn die begrippen ook te zeer gericht op de algemeen militair-politieke verhoudingen.

Een case-study die een zo volledig mogelijke verklaring wil geven zal dus op een aantal punten verder moeten gaan dan de te globale aanzetten van Finer. De ontwikkeling van het onderzoek op dit terrein heeft intussen ook niet stil gestaan: het zijn niet langer de concrete verhoudingen tussen militaire en burgerlijke top alleen die in het centrum van de belangstelling staan; de aandacht is vooral verschoven naar de hierachter schuilgaande maatschappelijke verhoudingen en naar de belangenverstrengeling van leger enerzijds en bewapeningsindustrie anderzijds binnen het militair-industrieel complex (13).

Maar de historicus houdt zich niet alleen bezig met eenmalige gebeurtenissen. In het kader van een vergelijkende, typologisch gerichte vraagstelling met het doel, de voorwaarden van een bepaalde vorm van maatschappelijk handelen in kaart te brengen biedt Finer's model zeker handgrepen ter ordening van verscheidene historische voorbeelden. Een dergelijke ordening kan alleen niet meer dan schematisch zijn, vanwege het statische karakter van zijn begrippenapparaat. Deze tekortkoming zou gedeeltelijk ondervangen kunnen worden door Finer's categorieën verder te differentiëren. Hiertoe zou bijvoorbeeld de categorie "developed political culture" uitgesplitst moeten worden in een aantal sub-categorieën, die binnen dit politieke systeem gekarakteriseerd kunnen worden naar de graad van stabiliteit of crisis. De overzichtelijkheid van Finer's model zou op deze manier echter sterk verminderen. Maar, algemeen, is de historische werkelijkheid in al haar verscheidingsvormen niet altijd complexer dan een model? En: moet er niet bovendien

op gewezen worden dat de procesmatigheid van historische veranderingen zelfs in een sterk gedifferentieerd model niet tot haar recht komt? Deze vragen maken echter het ontwikkelen en toepassen van categorieën en modellen om de complexe werkelijkheid te vatten niet minder noodzakelijk. Finer's benadering is weliswaar in zijn waarde duidelijk beperkt, maar mag allerm minst verwaarloosd worden.

Noten

1. Van de nieuwere, niet door Finer vermelde literatuur, kunnen ee volgende titels genoemd worden:
F.L. Carsten, *The Reichswehr and Politics 1918-1933*, Berkeley 1973;
Michael Geyer, *Aufrüstung oder Sicherheit. Die Reichswehr in der Krise der Machtpolitik 1924-1936*, Wiesbaden 1980;
Heinz Hürten (Bearbeiter), *Zwischen Revolution und Kapp-Putsch. Militär und Innenpolitik 1918-1920*, Düsseldorf 1977;
Ernst Willi Hansen, *Reichswehr und Industrie. Rüstungswirtschaftliche Zusammenarbeit und wirtschaftliche Mobilisierungsvorbereitungen 1923-1932*, Boppard 1978;
Klaus-Jürgen Müller en Eckardt Opitz (Red.), *Militär und Militarismus in der Weimarer Republik*, Düsseldorf 1978;
Michael Salewski, "Reichswehr, Staat und Republik", *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 31 (1980), pp. 271-288;
Wolfgang Sauer, "Die Reichswehr", in: Karl D. Bracher, *Die Auflösung der Weimarer Republik*, Villingen 1971, pp. 205-253;
Jürgen Schmäddecke, *Militärische Kommandogewalt und parlamentarische Demokratie. Zum Problem der Verantwortlichkeit des Reichswehrministers in der Weimarer Republik*, Lübeck 1966;
Rainer Wohlfeil en Hans Dollinger, *Die deutsche Reichswehr. Bilder - Dokumente - Texte*, Wiesbaden 1977.
Niet beschikbaar bleek helaas: Karl Nuss, *Militär und Wiederaufrüstung in der Weimarer Republik. Zur politischen Rolle und Entwicklung der Reichswehr*, Berlin (DDR) 1977.
De problematiek van de marine in de Weimar Republiek is hier buiten beschouwing gelaten. Vergelijk daarover o.a. de bijdragen van Gerhard Schreiber, Michael Salewski, en

Werner Rahn in het hierboven aangehaalde werk van Müller/Opitz. Vergelijk verder met betrekking tot de voor- geschiedenis van de Reichswehr: Manfred Messerschmidt, *Militär und Politik in der Bismarckzeit und im Wil- helminischen Deutschland*, Darmstadt 1975.

Zie voor de meest recente inleiding in de geschiedenis van de Weimar Republiek: Jans Flemming, Claus-Dieter Krohn, Dirk Stegmann, Peter-Christian Witt (Red.), *Die Republik von Weimar*. Bd. 1, *Das politische System*; Bd. 2, *Das soziale System*, Königsstein/Düsseldorf 1979.

2. K.D. Bracher, "Die deutsche Armee zwischen Republik und Diktatur", in: idem., *Deutschland zwischen Demokratie und Diktatur*, Bern 1964, p. 88. Vergelijk Wohlfeil/Dollinger, pp. 94-98, 125-127.
3. Vg. Carsten, p. 253 e.v.; Wohlfeil/Dollinger pp. 231-233.
4. Door Michael Geyer wordt hier met nadruk op gewezen, "Der zur Organisation erhobene Burgfrieden", in: Müller/Opitz, pp. 15-100. Vgl. idem., "Das Zweite Rüstungsprogramm (1930-1934)", in: *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 17 (1975), pp. 125-136.
5. Vgl. Michael Salewski, "Das Weimarer Revisionssyndrom", *Aus Politik und Zeitgeschichte, Beilage zu Das Parlament*, B2/80, pp. 14-25.
6. Alleen in de eerste jaren van de Republiek was meer dan de helft van de arbeiders in vakbonden georganiseerd; in 1929 was dat 34,6% (uit: Karlheinz Dederke, *Reich und Republik. Deutschland 1917-1933*, Stuttgart 1969, p. 95). Het ledental van de partijen is erg wisselend. Voor 1929 gelden de volgende cijfers: KOP ca. 200.000 leden, SPD ca. 1.000.000, NSDAP ca. 175.000 (Ibid., p. 126, 128, 221); voor de burgerlijke middenpartijen ontbreken dergelijke cijfers. Alleen van de linksliberale DDP zijn ledenaantallen bekend: 1919 ca. 900.000, 1929 ca. 113.000 (*Die bürgerlichen Parteien in Deutschland*. Uitgegeven door een redactiecollectief onder leiding van Dieter Fricke, Band 1, Berlijn (DDR) 1968, p. 303). Zonder een nadere tijdsaanduiding zijn voor de grotere paramilitaire organisaties de volgende getallen te noemen: "Junddeutscher Orden": 50.000, "Stahlhelm": 1.000.000. "Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold": 3.500.000, "Rotfrontkämpferbund": 150.000 leden (Dederke, p. 135). De betrouwbaarheid van deze cijfers is echter bijzonder gering. De SA zag tijdens de economische wereldcrisis tegelijkertijd met de opmarks van de NSDAP haar ledental flink groeien: begin 1931 85.000, eind 1931 250.000 (Richard Bessel, "Militarismus im innenpolitischen Leben der Weimarer Republik: von den Freikorps zur SA", in: Müller/

Opitz, p. 210). Vanwege hun enorme aanhang moeten ook de verenigingen van oorlogsveteranen genoemd worden: in oktober 1929 waren er 29.203 verenigingen met een totaal van 2.566.945 leden. Geen wonder dat de "Deutsche Reichskriegerbund Kyffhäuser" claimde de "grösste Soldatenbund der Welt" te zijn (*Die bürgerlichen Parteien in Deutschland*, Band 2, p. 297). De duitse bevolking boven de 20 telde veertig miljoen. 64,1% van de totale bevolking behoorde tot de Evangelische Kerk, 32,4% was Rooms-Katholiek; 3,5% van de bevolking behoorde tot andere kerkgenootschappen of was onkerkelijk (*Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch III. Materialien zur Statistik des Deutschen Reiches 1914-1945*. Uitgegeven door D. Petzina, N. Abelshauser, A. Faust, München 1978, p. 31).

7. Vgl. hierover ook Hansen, p. 119 e.v., p. 146 e.v.
8. Vgl. Geyer, "Das Zweite Rüstungsprogramm", p. 135: "Weder eine kollektive wilhelminische mentalité noch Handlangertätigkeit im Sinne des Monopolkapitals bestimmten die politischen Vorstösse der Reichswehr, sondern die Durchsetzung des eigenen partikularen Interesses".
9. Zo schreef Schleicher in 1926 in een intern stuk: "Nicht Republik oder Monarchie ist jetzt die Frage, sondern, wie soll diese Republik aussehen? Und da liegt es doch wirklich auf der Hand, dass sie nur nach unseren Wünschen ausgebaut werden kann, wenn wir freudig und unermüdlich an diesem Bau mitarbeiten" (geciteerd door Dederke, p. 122).
10. Hansen, p. 149.
11. Ibid., p. 204.
12. Vgl. Geyer, "Burgfrieden", p. 85.
13. Vgl. hierover Ernst Willi Hansen, "Zum 'Militärisch-Industriellen-Komplex' in der Weimarer Republik", in: Müller/Opitz, pp. 101-140. Dit artikel werpt duidelijk licht op de ontwikkeling van de nauwe betrekkingen tussen de leiding van de Reichswehr en de bewapeningsindustrie vooral sinds de tweede helft van de jaren twintig. De auteur twijfelt echter aan de analytische waarde van het begrip "militair-industrieel complex", omdat dit volgens hem niet scherp genoeg is (p. 140); het begrip vond in de aansluitende discussie evenwel verdedigers ook voor de situatie van de Republiek van Weimar.

*Met dank aan Friso Wielenga voor de vertaling.